

НАРОДОВЛАДНИЙ КОНЦЕПТ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ М.П.ДРАГОМАНОВА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

УДК 340.12(477)

Ідеалом політичного суспільства у державно-правових поглядах мислителів багатьох часів і народів було таке співтовариство члени якого були б рівними між собою, спільно здійснювали управління державою у той же час володіючи всіма можливостями, ресурсами і інститутами, необхідними для самоуправління. Такі ідеї втілювалися в практику уже в древньогрецькому суспільстві з першої половини V століття до нашої ери. Не дивлячись на те, що творці цих демократичних новацій були небагачисельними і проживали на невеликій території вони вчинили значний вплив на світову історію перейшовши від ідеї і практики «правління небагатьох до ідеї і практики правління всіх» [1, с.7].

Єдиним мислимим лоном демократії для греків, а згодом і римлян був, звичайно поліс – місто-державка. Тому для розуміння демократичного процесу Римської республіки у цивілізаційному вимірі важливо зрозуміти що її політична модель нагадувала первісний зразок невеликого міста-державки ще тривалий час і після того, коли римляни перетворили державу в імперію, завоювавши значну частину Європи і Середземномор'я.

Метою нашої наукової розвідки є спроба проаналізувати вплив та трансформацію світових демократичних процесів та державних утворень на формування та трансформацію народовладних устоїв у державних об'єднаннях на землях України. Однією з причин нашого скрупульозного погляду на державотворчі процеси в Україні через призму цивілізаційного виміру є і те, що в українській історико-правовій науці і сьогодні ряд учених притримуються вузько-етнічного принципу при характеристиці предмету історії державки і права України який визначає об'єктами дослідження лише ті державно-правові інститути генеза і трансформація яких безпосередньо стосуються історії укра-

їнського етносу. Однак сьогодні ряд вітчизняних істориків права схиляються до географічного підходу у відповідності з яким «до предмету історії держави і права України має бути віднесено вивчення всіх державо-правових інститутів, що існували в межах сучасної території нашої держави» [2, с.4].

Тому, досліджуючи народовладдя у державо-правовій думці України, характеризуючи етапи зародження та трансформації демократичних тенденцій у державних утвореннях на українських землях двох тисячоліть від Різдва Христового варто скрупульозно вивчити вплив візантійських, античних, європейських, азіатських інших державницьких традицій на формування національних державно-політичних структур та механізмів. Визначаючи наукову доцільність власне таких підходів І.Б.Усенко стверджує, що джерелом влади у державі є не окремий етнос чи нація, а народ, який історично і географічно охоплює всіх громадян України незалежно від їх національності. Тому, на думку вчених, яку ми поділяємо, у курсі державницької історії України повинні вивчатися державно-правова спадщина всіх етносів, які проживали і проживають в межах українських земель [3, с.237]. Більше того, народи світових цивілізацій, які населяли наші землі не були варварськими, чи дикими адже серед функціонально значимих критеріїв притаманних цивілізації дослідники визначають народ із наявністю писемності, міст з розподілом праці і апаратом управління у них та професійних вояків [4, с.162]. М.Драгоманов у своїх студіях чітко наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і в сучасному йому світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності. «В історії народів новоевропейських, – стверджував історик, – дійсно змішуються і струмисьця цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступаючи у контакт з класичними народами та зайнявши їхнє місце самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і природно повинні були проходити ті ступені розвитку які пройшли перед тим греки і римляни»[5, с.52].

Міста-поліси з їх демократичними органами управління будувалися на українських землях і поступово трансформувалися

в українські залишаючи та передаючи традиції народовладдя місцевому населенню багатьма світовими цивілізаціями ще до нашої ери. У ході історичного розвитку, зміни умов власності, соціальної та національної стратифікації, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі сформовані у них правові звичаї поступово трансформуються в українські норми звичаєвого права та законодавства [6, с.138].

М.Драгоманов у ряді своїх досліджень відзначав вузькість джерельної бази древньої історії яка майже до ХІХ ст. обмежувалась винятково даними з творів грецьких, римських і частково європейських істориків. Виступаючи явним прихильником послідовного розвитку історичної науки, він неодноразово наголошував, що її представники у ході накопичення фактичного матеріалу не повинні відкидати чи ігнорувати попередні наукові досягнення, а органічно вмонтовувати їх у пізнавально-історичний процес, розвиваючи ідею про поступовість і послідовність історичного пізнання, при якому новітні наукові дослідження повинні базуватися на всіх попередніх наукових здобутках.

Значне місце у науковій діяльності М.Драгоманова займала історія держави і права України у її цивілізаційному вимірі, причому значну увагу він приділив безпосереднім зв'язкам України з сусідніми державами. Історичні статті М.Драгоманова відіграли важливу роль у державно-правовій науці в умовах, коли, як зауважував Б.Грінченко, українська історична наука була пригнічена, а замість неї панувала офіційна імперська історіографія, що пропагувала ідеї «єдиної, неділимої Росії» та заперечувала існування українського народу як окремої національної спільноти. Цілковито слушно педагог і публіцист наголошував на низькій історичній свідомості українців які не знали своєї справжньої історії, тому що українські історики не спромоглися її створити, а усні перекази у формі пісень, дум та легенд, все більше зникали і вже були не в змозі відтворити все її багатство та особливості. Дискусія між Борисом Грінченком і Михайлом Драгомановим з цього приводу демонструє погляди двох громадських – політичних діячів на різні аспекти вітчизняної історії, їхню занепокоєність незадо-

вільним станом історичної науки в Україні та недостатню її роль у формуванні національної свідомості українців [7, с.44].

М.Драгоманов відстоював власну позицію щодо багатомістової історії українського народу як окремого етносу який займав важливе місце серед інших народів Європи. Розглядаючи Україну як державу з чітко означеною територією, М. Драгоманов твердив про те що земля, де тепер живуть люди, «здавна звалась Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо Великою Руссю тепер зовуть Московщину» [8, с.45]. М.Драгоманов як історик став попередником теорії М.Грушевського про окремішність української історії від російської, а давніх українців він бачив людьми європейського світу, чому сприяло їх геополітичне розташування та легкість морського і річкового сполучення з Європою, що було на той час основним способом пересування. Крім того, на думку вченого, українці запозичували кращі матеріальні та духовні надбання Греції та Риму, чий колоністи селилися над Чорним морем. Саме у відмінності осілого землеробського способу життя українців і давніх степових племен М.Драгоманов вбачає причину нападів останніх на давнє українське населення. Така концепція автора вказує на те, що вчений добре знав «Повість временних літ», де вперше згадується про «Україну» та, напевне, й інші українські літописи, а твердження про те що тодішні українці жили там, де сучасний «український город», дає змогу вважати М.Драгоманова засновником теорії безперервного етногенезу українців з прадавніх часів.

Новий етап в історії українських земель вчений пов'язував – до речі, як і сучасні історики, за невеликим винятком, – з навалом татар. У супереч політиці російського уряду другої половини XIX ст., спрямованої на невизнання української нації та її історії, М.Драгоманов висловив думку, що «Південна руська земля» це не що інше як «Україна» [8, с.46]. Одночасно теза стала яскравим підтвердженням ідеї безперервності етногенезу українців, яка у своїй основі була пізніше підтверджена прикладом існування української мови та інших головних етнічних ознак народу А.Кримським, М.Грушевським, Ф.Вовком, С.Шелухіним,

сучасними вченими Г.Півтораком, Л.Залізняком, В.Балушком та іншими авторами [9]. Ідеї про автономність українців розроблені вченими концентруються і в навчальних посібниках для студентів вищих навчальних закладів [10].

Концепція М. Драгоманова про етнічну тяглість українців набагато випередила свій час і стала співзвучною нашій епосі. Відзначаючи закономірність історичної необхідності захисту козаками своєї Вітчизни від ворогів, їх боротьбу за широкі політичні, соціально-економічні та культурні права, М. Драгоманов задається питанням, змін державно-правового, та соціально-політичного устрою в Україні після її об'єднання з Росією що привело до занепаду державності та народовладдя України. Вчений, спираючись на досвід західноєвропейських країн, з їх передовим на той час суспільним ладом, кардинально відмінним від російського стверджував: «Не знайдеш тепер такого європейця – котрий би не думав, що без волі народу, а при царській самоволі, не може добре жити ні яка земля, що народ не може правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовільний цар» [11, с.48]. Вже з цих слів ученого видно, що одна з причин занепаду України на його думку – полягає у відсталості державної системи царської Росії, яка, по суті, зруйнувала ті елементи народовладдя, що існували в Україні за часів Київської Русі та Богдана Хмельницького. М. Драгоманов підкреслював що прогресивні елементи суспільного устрою України зафіксовані у Березневих статтях 1654 року, і полягали вони у забороні «стороннім людям» втручатись у внутрішні справи України, виборності органів управління, існуванні власної судової системи тощо. Відзначаючи недосконалість статей, вчений разом з тим наголошував на їх близькості до англійської Хартії про Вольності 1215 р., з якої і почалось удосконалення державної системи Англії, що вивела її в одну з найпередовіших держав Європи. Березневі статті одночасно передбачали той шлях розвитку України, яким пішли уже новітні європейські держави, устрій у яких кардинально відрізнявся від московських порядків. М. Драгоманов наголошував, що ліквідація тих демократичних порядків, які існували в Україні перед її приєднанням

до Росії, стала можливим тільки завдяки впливовості застарілих «порядків Московського царства» [11, с.49].

Підводячи підсумок свого аналізу проблеми, М.Драгоманов відзначав, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські»[11, с.49]. Тільки застосовуючи порівняльний метод дослідження, апробований ним ще у статті «Положение и задачи науки древней истории...», М.Драгоманов, зміг пояснити, «наскільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Руссю»[11, с.58]. Піддавши критиці погляди П.Куліша на історію українського козацтва, М.Драгоманов прийшов до загального висновку про те, що не можна оцінювати історію «нашої України» з погляду становища одного стану та ще й окремого його періоду. Вчений пропонував дослідити історію державності України протягом усього її існування: «княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з віділом цісарського й конституційно-австрійського) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядку і думок громадських і державних, освіту пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській»[11, с.93].

Фактично вчений накреслив програму висвітлення історії нашої держави в усій її внутрішній повноті та безпосередньому зв'язку з історією сусідніх країн. Тільки при порівнянні внутрішніх процесів в Україні з відповідними процесами в інших країнах і можливо, наголошував М.Драгоманов, дати їм справжню оцінку. Він закликав сучасних йому істориків не замикатися у своїх дослідженнях вузькими національними рамками, дивитися й оцінювати історію України з позиції загальноєвропейського поступу. Ідеї М.Драгоманова про європейськість історії України, методи її наукового дослідження не втратили актуальності й в сучасних умовах, коли відбувається нове історіософське осмислення вітчизняної минувшини на багатющій спадщині одного з найвизначніших мислителів світового рівня другої половини XIX ст.

На думку багатьох сучасних дослідників, вченого важко віднести до однієї визначеної ідейно-політичної течії. Так, М. Михальченко зазначає, що М. Драгоманов розробляв синтетичну політичну доктрину, намагаючись взяти краще і від народництва, і від соціалізму, і від анархізму, і від українського націоналізму. Окремі частини такої доктрини були досить послідовними і аргументованими у зв'язку з чим драгоманівський ідеал української самостійності є одним із найрозробленіших [12,ст.59]. А. Круглашов у авторефераті докторської дисертації стверджує що через широкий спектр політичних акцій, та різнопланових ідей неможливо ідентифікувати погляди Михайла Драгоманова з одним ідеологічним чи партійно-політичним напрямком [13]. В.Потульницький пише, що на ранньому етапі М.Драгоманов як мислитель являє собою синтез консервативно-гетьманських, ліберально-демократичних і навіть ряду соціалістичних ідей що базувались на спільній філософській основі позитивізму. [14,ст.154].

Разом з іншими відомими діячами XIX ст. саме М. Драгоманову належить особлива заслуга вивчення та перенесення європейських ідеалів демократії у вітчизняне творче й інтелектуальне середовище. Вчений послідовно відстоював євроцентричне бачення цивілізаційної еволюції політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. Знаковою в цьому відношенні є заборонена царським режимом стаття М. Драгоманова «Лібералізм і земство в Росії» [15,ст. 720-873]. Характеризуючи форму правління в державі, науковець визначав її відповідно до того, кому належала влада – окремим особам чи групам осіб. Працюючи разом з відомим українським мислителем М.Костомаровим на Археологічному з'їзді в Києві (серпень 1874 р.), М. Драгоманов виступив з ідеями народоправства федерації і на відміну від інших українських вчених, які «тільки збирають матеріали, а не творять системи», він першим в історії політичної думки Росії та України підійшов до федералізму з практично-політичних позицій, з чіткістю і категоричністю поставивши питання про створення розгалуженої системи місцевого самоврядування за принципом «самостійність місць» стосовно центру. На відміну

від класичних західноєвропейських концепцій народного суверенітету Ж.Ж.Руссо, М.Драгоманов наголошував на диференційованості складових елементів суверенітету, намагався дати його визначення через ступінь забезпеченості демократичного процесу в державі, доповнивши ці концепції уявленнями про ефективну систему управління державою.

На думку вченого, створені на землях Російської імперії земства репрезентували традицію козацького самоврядування. Чимало членів нелегального «Земського союзу» належали до чернігівського, полтавського, харківського земств, що й сприяло зближенню вченого з цією організацією у якій він прагнув створити масову опозицію, яка б боролася за утворення демократичної держави з широким забезпеченням національних свобод, особистих і громадянських прав.

Запропонована М.Драгомановим система політичного реформування суспільства найповніше викладена і обґрунтована у творах «Историческая Польша и великорусская демократия» і конституційному проекті « Вольный Союз – Вільна Спілка». У цих працях він спирається на позитивний досвід людської історії і демократичні досягнення тогочасних народів, які по-суті, сформували першу в Російській імперії послідовну народовладну систему засновану на принципах широкого і послідовного демократизму і народного самоврядування. І хоч систему суспільно-політичного реформування М.Драгоманов пропагував, опираючись на практично-політичні міркування, для всієї Російської імперії, він чітко окреслив коло проблем і основних принципів створення майбутньої моделі суспільно-політичного впорядкування України. Дослідник українського народовладдя за словами Богдана Кістяківського, став першим «послідовником-конституціоналістом» у межах Російської імперії. Оригінальність драгоманівського тлумачення конституціоналізму полягає, по-перше, в доповненні його поняттям «політична свобода», яку він розумів широко і всебічно, включаючи завдання держави слугувати засобом оборони великої колективної спільноти [16, ст.60]. Політичну свободу він сприймав як загальнодемократичні свободи для особистості, так

і свободу слова, совісті, національності, як сукупність особистих прав, невідчужуваних ніким при волевиявленні народу, як істинне народовладдя, що розвивається у середовищі самого народу.

Друга важлива особливість конституціоналізму М. Драгоманова полягає в тому, що політична свобода в його розумінні має значення лише тоді, коли передбачає свободу особистості як необхідну умову поваги до гідності людини, можливу лише у конституційно-правових державах.

Політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством розглядалася вченим на противагу централізації, за якої державне управління здійснюється лише зверху по вертикалі. М. Драгоманов запропонував децентралізовану модель у якій місцеве самоврядування, є найкращим засобом подолання «динамітно-анархічної епідемії», невід'ємними ознаками якої були тероризм, яacobінство і революціонаризм. На прикладах із політичного життя європейських держав він доводив, що «динамітно-анархічна епідемія», поширюється, найперше, в країнах, де відсутні правовий порядок і самоврядування, що є приводом до різного роду безладу і заворушень. Так, осередками «динамічної зарази» він вважав Ірландію і Росію, а рецептами проти неї мали бути, на його думку, не поліцейські репресії, які лиш посилювали її, а важені реформи.

У праці «Историческая Польша и великорусская демократия» М. Драгоманов висловлює найважливіші, з його погляду, принципи побудови системи місцевого самоврядування: врахування національних особливостей кожної країни; самоуправління общин і областей у побудованій «знизу вгору» політично вільній державі; свобода всіх «живих складових частин народу», взаємозалежність політичної свободи і місцевого самоврядування. Якщо у вказаній праці він підійшов до проблеми створення системи місцевого самоврядування в загальнодемократичному плані, то в проєкті «Вільної Спілки» він детально обґрунтовує ідею політичної децентралізації, основою якої мало стати запровадження «самоуправи» громад, волостей, повітів, земель, кожна з яких «має

свою внутрішню самостійність і незалежність стосовно інших самоуправ незалежно вищого чи нижчого типу». Характерно, що в обох працях М.Драгоманов майже не приділяє уваги організації центральної влади, вважаючи цю справу другорядною організації самоврядування та надання народу можливості безпосереднього впливу на державно владні структури. Держава в його концепції «виступає як «вільна спілка» локальних самоуправ, кожна з яких зокрема і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоуправної влади» [17, с.195].

У політичній програмі, М.Драгоманова надрукованій в №1 женецької газети «Вільне слово» (1881 р.), значна увага звертається ним на місцеве самоврядування, підкреслюється його значення як «природного розсадника політичної свободи» для звільнення особистості і розвитку суспільних сил, скутих самодержавством. У праці «Великорусский интернационал и польсько-украинский вопрос» М.Драгоманов доводив, що політична свобода – це феномен, який розвивається в народі «знизу» і розповсюджується «знизу вгору», від народу до його організації і далі – до держави. У разі ж коли держава буде розбудовуватись «згори вниз», від представників «волі народу» – до народу, тоді у великих державах подібне волевиявлення «більшості представників від більшості народу» йтиме врозріз з інтересами значної частини населення, з найбільш суттєвими правами осіб, груп, областей і навіть націй. М.Драгоманов однозначно стояв на позиціях народовладдя української держави стверджуючи, що побудова держави «знизу вгору» – «єдино правильний шлях зведення вільної, демократичної держави, де основою державного управління буде політична свобода» [17, ст.195].

Основоположним у розмежуванні і збалансуванні органів місцевого самоврядування на думку М.Драгоманова має стати принцип, згідно з яким вирішення усіх справ на підлеглий місцевому органу території належить виключно його установам. І якщо на рівні центральних органів влади М.Драгоманов передбачав розподіл законодавчих і виконавчих органів, то місцеві виборні

органи бачились йому не тільки органами місцевого самоуправління, а й органами здійснення влади. Розподіл влади за зразком центральної, на його думку, має бути лише на обласному рівні, а вирішення спірних питань між органами центрального уряду і місцевого самоврядування, у разі їхнього виникнення, повинно бути виключною прерогативою судових органів.

1. Даль Р. *Демократія и ее критики* / Р. Даль ; под ред. М.В. Ильина. – М.:РОССПЭН, 2003. – 576 с.
2. Гавриленко О.А. *Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – I половина VI ст. н.е.): монографія* / О.А. Гавриленко. - Х.: Парус ТМ, 2006. – 352с.
3. Усенко І.Б. *Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень* / І.Б. Усенко // *Правова держава*. – 1999. – Вип. 10. – С.228-239.
4. Каманина Т.В. *Происхождение государства и права* / Т.В. Каманина. – М.: Юрист, 1999. – 234с.
5. Ставнюк В.В. *Роль Античних студій у формуванні поглядів Михайла Драгоманова* / В.В. Ставнюк // *Український історичний журнал*. – 1998. – № 6. – С. 46-54.
6. Бунятян К.П. *Давнє населення України* / К.П. Бунятян.– К.: Либідь, 1999. –228 с.
7. Журба М. *Етнополітична концепція М.Драгоманова у контексті українського національного відродження* / М. Журба // *Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Сер. №6, Історичні науки*. — 2010. – Вип. 6: Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – С. 10-27.
8. Драгоманов М.П. *Про українських козаків, татар та турків* // *Вибране*. – К.:Либідь, 1991. – С. 175-203.
9. Півторак Г. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»* / Г. Півторак. – 2-ге вид., доп. – К.: Арістей, 2004. – 180 с. ; *Залізняка Л.Л. Від склавинів до української нації* / Л.Л. Залізняка. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.; *Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура* / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Б.в., 1996. – 335 с.; *Балушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етномія* / В.Г.Балушок; *Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України*. – Біла Церква: О.В.Пишонківський, 2008. – 304 с.

10. Борисенко В.Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст.: монографія / В.Й.Борисенко, А.Г.Бульвінський, С.О.Візер. – К.: Старий світ, 2006. – 256 с.; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської ради до Андрусівської угоди (1659-1667рр.) / Т. Яковлева; пер. з рос. Л. Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003 – с. 644
11. Драгоманов М. Пропачий час. Українці під Московським царством (1654-1876) / М. Драгоманов // Вибране. - К.: Либідь, 1991. – С. 575-604., С.26
12. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / М-во освіти і науки України, АПН України, НПУ ім. М.П.Драгоманова; відп. ред. В.П.Андрущенко; укл. Г.Волинка, В.Сергієнко, Л.Макаренко. – К.: [б.в.], 2003. - Вип. 1. – 274 с.
13. Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.01 / А.М. Круглашов; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2002. – 39 с.
14. Потульницький В.І. Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другої половини XIX – першої половини XX ст. (на прикладі образу Галичини) / В.І.Потульницький // Вісник Львівського університету. Сер. історична. – 2000. – Вип.35-36.–С.150-167.
15. Драгоманов М. Либерализм и земство в России / М.Драгоманов // Собрание политических сочинений: в 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – С.720-873.
16. Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / В.І.Тимошенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2004. – 357 с.
17. Відомий–невідомий Михайло Драгоманов: наук. зб. до 170-річчя від дня народження М.П.Драгоманова / упор.: В.Погребенник, С.Шевчук, Н.Осьмак; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – 382с.

Сворак С.Д. Народовладний концепт у політико-правових поглядах М.П.Драгоманова: цивілізаційно-правовий вимір

Розглядаються політико-правові погляди відомого в Україні та Європі вченого та громадського діяча М.Драгоманова, котрий вперше через призму цивілізаційного виміру визначив феномен народовладдя української державності.\

Ключові слова: М.П.Драгоманов, демократія, народовладдя, цивілізаційний вимір

Сворак С.Д. Народовластных концепт в политико-правовых взглядах М.П.Драгоманова: цивилизационно-правовое измерение

Рассматриваются политико-правовые взгляды известного в Украине и Европе ученого и общественного деятеля М.П.Драгоманова, который впервые сквозь призму цивилизационного измерения обозначил феномен народовластия украинской государственности.

Ключевые слова: М.П.Драгоманов, демократия, народовластие, цивилизационное измерение

Svorak S.D. Grassroots concept in Dragomanov's political and legal views: civilization and legal dimension

The political and legal views of well-known in Ukraine and Europe scientist and public figure Drahomanov are considered, who for the first time defined phenomenon of democracy of Ukrainian statehood through the prism of civilizational dimension.

Key words: M.Drahomanov, democracy, democracy, civilizational dimension

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД ТА
ПРАВА ЛЮДИНИ. ПИТАННЯ
АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА
ФІНАНСОВОГО ПРАВА.
АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО**

Книш В.В.

**ВИХІДНІ НАУКОВІ ПОНЯТТЯ ЯК КАТЕГОРИ-
АЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІ-
ДЖЕННЯ СУТНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРА-
ВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

УДК 342.5

Постановка проблеми. У вітчизняній юридичній науці в цілому та в науці конституційного права зокрема існує ціла низка підходів щодо розуміння сутності та змісту конституційно-правової відповідальності. Це, у першу чергу, обумовлюється тим, що застосування заходів конституційно-правової відповідальності до суб'єктів конституційних відносин (у першу чергу – до органів державної влади та їх посадових і службових осіб) може ефективно сприяти здійсненню їх завдань і функцій, належному виконанню повноважень вищевказаними суб'єктами. Саме тому проблема правильного розуміння сутності конституційно-правової відповідальності, а також удосконалення практичного механізму її застосування має не лише науково-теоретичне, а й важливе практично-прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що в юридичній науці існують різноманітні наукові напрями в питаннях визначення конституційно-правової відповідальності. Такі наукові підходи можна об'єднати в чотири групи, зокрема:

1) науковий напрям, який базується на обґрунтуванні вузького розуміння конституційно-правової відповідальності, яке базу-